

İSTANBUL TÜRBELERİ

HALİL İBRAHİM DÜZENLİ*

İslam coğrafyasının ve de Osmanlı'nın türbeler bakımından en yoğun şehirlerinden olan İstanbul'un bugünden bakıldığında elde olan türbe bakiyesi, hem kent mekânının oluşumu hem de mimari nitelikler bağlamında hususiyet arz etmektedir. İstanbul'un Bizans şehriden İslam şehrine dönüşümünde, kent mekânını anlamlandırma, yeniden kurgulama sürecinde Eyüp Sultan Türbesi (1458) ve onun kurucu anlatısıyla başlatılabilecek türbe mimarisi geleneği, son Osmanlı padişahlarından V. Mehmed Reşad'ın (1909-1918) yine Eyüp'te inşa edilen müstakil türbesi ve mimarisi ile "simgesel bir son" bulmaktadır. Yaklaşık 460 sene boyunca 1.000'li rakamlarla ifade edilebilecek türbe/kabir/makam biriktiren İstanbul, türbeleri bağlamında ilgiyi ziyadesiyle hak etmektedir.

TÜRBE ÇEŞİTLERİ VE SINIFLAMALARI: KİMLİKLER, YÜZYILLAR, SAYILAR, ORANLAR

Osmanlı dönemi İstanbul türbelerinin sayıları bugüne kadar birçok yazının ve listenin konusu olmuş görünmektedir. Fakat her yazı ve listede farklı kriterler uyarınca bir tasnif yapılmıştır. Türbeyi yaptırana, türbede metfun olanlara, yerine, dönemine, mimarına, orijinalliğine, biçimsel özelliklerine, tezyinatına vb. göre tasnifler söz konusudur. Bu itibarla, incelenen her listede farklı rakamlarla karşılaşılabilmektedir. Hiçbir tasnif yapılmadan hazırlanan en geniş listede önemli İstanbul türbelerinin (bazıları sadece kabir, mezar) sayısı 487 olarak geçmektedir.¹ İstanbul Türbeleri Müze Müdürlüğü'ne bağlı türbelerin sayısı

ise 120 olarak belirtilmektedir.² İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'ne bağlı 120 türbenin toplumsal sınıflara göre tasnifi ve sayılar şu şekilde verilmektedir: padişah türbeleri (10 adet), valide sultan türbeleri (12 adet), şehzade-hanım sultan türbeleri (11 adet), vezir türbeleri (29 adet), seyfiye sınıfı-askerî zümre türbeleri (10 adet), ilmiye-ulema sınıfı türbeleri (4 adet), kalemiye sınıfı türbeleri (6 adet), saray görevlileri türbeleri (7 adet), sahabe-i kiram türbeleri (5 adet), evliya-veli-şeyh türbeleri (22 adet), sivil zatlar (4 adet).³

Gülsün Tanyeli ise sayı olarak kapsamın genişletildiği ve mimari açıdan türbe binası olarak incelemeye tâbi tutulabilecek yapıları dâhil ettiği çalışmasında farklı bir tasnife gitmiştir. 176 adet İstanbul türbesini içinde metfun olanların statüsüne göre şöyle sıralamıştır: sultan türbeleri (15 adet), saraylı kadınlar türbeleri (22 adet), şehzade türbeleri (5 adet), sadrazam türbeleri (28 adet), dinsel bürokrat (şeyhülislam, kadı, müftü vb.) türbeleri

² Bkz. Doğan Pur, "İstanbul Türbeler Müzesi Müdürlüğü'ne Bağlı Bulunan İstanbul'daki Türbelerin Listesi", (2008), <http://www.istanbulturbeleri.com/turbelerin-listesi/>, 05.12.2013. Liste, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'nün internet adresinde de vardır. Bkz. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44099/istanbul-turbeler-muze-mudurlugu.html>, 05.12.2013. İstanbul Kalkınma Ajansı ve İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nce hazırlanmış olan "İstanbul Kültür Mirası ve Kültür Ekonomisi Envanteri"nin internet adresinde İstanbul'daki 126 türbenin envanter fişini bulmak mümkündür. Bkz. <http://www.istanbulkulturenvanteri.gov.tr>, Anıtlar, 05.12.2013. Türbeler Çeşmeler Taşınır Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği (TÜRÇEK) tarafından hazırlanmış olan internet adresinde ise, İstanbul'daki 121 türbenin anıt fişleri bulunabilmektedir. Bkz. www.turbeler.org.tr, 05.12.2013.

³ Pur, "İstanbul Türbeler Müzesi Müdürlüğü'ne Bağlı Bulunan İstanbul'daki Türbelerin Listesi".

* Mardin Artuklu Üniversitesi

¹ Doğan Pur'un hazırladığı "İstanbul'da Bulunan Türbeler ve Adresleri" listesinde 487 türbenin ismi geçer. Bkz. <http://www.istanbulturbeleri.com/turbelerin-listesi/>, 05.12.2013. Bu listede türbelerin farklı isimlerine de yer verilmiştir. Ayrıca, Recep Kırıkçı ve Doğan Pur'un hazırladığı *İstanbul Türbeleri Rehberi*'nde (İstanbul 2005) de çeşitli İstanbul türbelerin listeleri yer alır.

1- Eyüb Sultan Türbesi. Ebû Eyyüb el-Ensari'nin sandukasının bulunduğu bölümün girişi

(6 adet), bürokrat (vezirden başlayarak her tür türbeleri (52 adet), mutasavvıf ve sahabe türbeleri (40 adet), kadın türbesi (7 adet), Kırım Hanedanı (?) türbesi (1 adet).⁴

Yukarıda bahsedilen tasniflerini dikkate alarak ve türbe sınıflamalarının hem sayı hem de nitelikleri bakımından kimi zorluklarını göz önünde bulundurarak, İstanbul türbeleri metfun olanın kimliğine göre -sayıları daha bilinebilir olanları belirtmek kaydıyla- en genel şekliyle şöyle sınıflandırılabilir: 1) Sahabe türbeleri; 2) Fetih şehitleri (Ni'me'l-ceyş) türbeleri; 3) Evliya türbeleri (veli, şeyh, mutasavvıf, vb.), 4) Hanedan türbeleri (padişah, şehzade, valide sultan, hanım sultan; 43 adet); 5) Devlet ricali türbeleri (sadrazam, vezir, dinsel bürokrat, diğer devlet görevlileri; 87 adet); 6) Diğer türbeler, şeklindeki sınıflama aydınlatıcı ve fikir verici gözükmektedir.

Sahabe, Ni'me'l-ceyş ve Evliya Türbeleri

Sahabe, fetih şehitleri ve evliyalar İstanbul'un toplum nezdinde bir İslam şehri olarak algılanmasının en önemli

belirleyenleri hâline gelmiştir. Bugün dinî anlamda “ziyaret yeri” olan bu türbelerin sadece mimarisi hakkında konuşabilmenin imkânı yok gibidir. XIX. yüzyıla kadar mimari nitelikleri haiz türbe sayısı yaklaşık 20 civarındadır ve bu sayı İstanbul'un türbe bütününe bakıldığında oldukça azdır. II. Mahmud (1808-1839) dönemiyle birlikte bu türbelerin sayısı iki katına çıkmış ve mimari görünürlüğü artmıştır. Bu noktada şöyle bir yorum manidardır:

Burada, XIX. yy'daki doruklaşma araştırılmaya değer bir toplumsal davranış örüntüsünü ortaya koyuyor. Belki de toplumsal değişim temposunun yükselişi ve Batılılaşma ile birlikte dinsel değerlere daha fazla ağırlık veren bir halk inanışları yönelimi söz konusudur. Ancak, bunun yönetimin giriştiği bir “kompanse etme” etkinliği olarak yorumlanması da olanaklıdır. Örneğin, en büyük değişim önderlerinden biri olan II. Mahmud döneminde, özellikle de sultanın inisiyatifıyla bir sahabe türbeleri dizisinin gerçekleştirilmiş oluşu kayda değerdir.⁵

4 Gülsün Tanyeli, “Türbeler”, *DBİst.A*, VII, 310-312.

5 Tanyeli, “Türbeler”, s. 311.

Sahabe Türbeleri

İstanbul türbe mimarisinin en tartışmalı grubudur. Diğer türbe yapılarına kıyasla, sahabeler söz konusu olduğunda türbe, kabir ve makam gibi ayrımlar önem kazanmakta, mimari açıdan “türbe” niteliğinde olanlar çoğu zaman ayırt edilememekte ve kabir-türbe arasındaki ayrım belirsizleşmektedir. Sadece tek mezar türbe olarak zikredilebilmekte ve geniş toplum kesimleri tarafından bu şekilde kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle sahabe türbelerinden bahsedildiği noktada yapım yılı, yeniden yapımları, geçirdiği tamiratlar, yöneticilerin ekleri, halkın müdahaleleri vb. gibi konular gündeme gelmektedir. Eserlerin mimari çözümlemesi karmaşık bir hâl almaktadır. Benzeri bir durumla, sözgelimi bir hanedan türbesi söz konusu olduğunda, çok daha az karşılaşılmaktadır. Bu durum sahabe türbelerinin gündelik hayatın içerisindeki yeriyle doğrudan alakalıdır. Hayatın dinamizmi içerisindeki yeri ve/veya türbenin halk nazarındaki kendine yakın konumu nedeniyle mimarisine müdahale de meşru kabul edilmektedir denebilir. Türbe, kabir, makam arasındaki mimari nitelik farklarına girilmeden, İstanbul’da yaklaşık olarak 24 sahabenin metfun olduğundan bahsedilir.⁶

Türbe olarak mimari bir kıymet arz edenlerin sayısı oldukça azdır. Çoğu Ayvansaray-Eyüp hattında yer almaktadır. Hz. Ka’b Türbesi, Hz. Ebu’d-Derda Türbesi, Hz. Ebu Şeybe el-Hudrî ve Hz. Hamdullah el-Ensârî ortak türbeleri, Hz. Muhammed el-Ensârî Türbesi son derece sade dikdörtgen mimari terkipleri ve söveli pencereleri ile II. Mahmud döneminde yeniden yapılan sahabe türbelerinin mimari tavrını örneklemektedirler. Ayrıca yine aynı döneme denk gelen Ayvansaray’daki Hz. Ebu Zer el-Gıfarî makamı II. Mahmud’un annesi Nakşidil Valide Sultan tarafından 1812’de kesme taştan duvarları ve parmaklıklı pencereleriyle açık türbe hâline getirilen dikkate değer bir örnektir. Bunlar dışında Eminönü’nde yer alan Hz. Abdurrahman eş-Şamî Türbesi, I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde tamir edilmiştir ve

6 İstanbul’da metfun bulunduğu farz edilen sahabeler şunlardır: 1. Hz. Halid b. Zeyd Ebû Eyyüb el-Ensârî, 2. Hz. Ebu’d-Derdâ, 3. Hz. Ka’b, 4. Hz. Ebû Şeybe el-Hudrî, 5. Hz. Hamdullah el-Ensârî, 6. Hz. Ahmed el-Ensârî, 7. Hz. Muhammed el-Ensârî, 8. Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî, 9. Hz. Ebû Zer el-Gıfarî, 10. Hz. Abdussâdik Âmir b. Ubâde b. Sâme, 11. Hz. Hâfir, 12. Hz. Abdullah el-Hudrî, 13. Hz. Şu’be, 14. Hz. Ebû Saîd el-Hudrî, 15. Hz. Hüsam b. Abdullah el-Ensârî, 16. Hz. Câfer b. Abdullah el-Ensârî, 17. Hz. Hasan-Hüseyn kardeşler, 18. Hz. Abdullah el-Ensârî, 19. Hz. Amr b. Âs, 20. Hz. Vehb b. Huşeyre, 21. Hz. Süfyân b. Uyeyne, 22. Hz. Abdurrahman eş-Şamî, 23. Hz. Dâye Hâtun, 24. Hz. Kerîmeteyni Muhteremeyn (Çifte Sultanlar). Ayrıntılı açıklamalar için bkz. Necdet Yılmaz, Coşkun Yılmaz, *İstanbullu Sahabeler*, İstanbul 2005.

2- Fatih Sultan Mehmet Türbesi

atipik pencereleriyle dikkat çekmektedir.

Eyüp Sultan Türbesi ise sahabe türbelerinin en dikkat çekici ve önemli olanıdır. 1458 yılında yapıldığı bilinen, İstanbul’un belki de ilk türbe yapısıdır. Fatih Sultan Mehmed’in hocası Akşemsetdin’in rüyası üzerine yeri tespit edilmiştir ve bu anlatı ile vücut bulan yapı, İstanbul türbe mimarisinin başlatıcı ve de kurucu yapısıdır. Sonradan eklemeler ve tamiratlarla birlikte günümüze ulaşmıştır. Bu hâliyle de olsa İstanbul’un en eski türbe yapısıdır. Kesme taştan, sekizgen bir şema üzerine inşa edilmiştir.

Fetih Şehitleri (Ni’me’l-Ceyş) Türbeleri

Sahabe türbelerinden sonra İstanbul’un deyim yerindeyse ikinci kutsal kabirleri fetih şehitleri (Ni’me’l-ceyş) türbeleridir. Bu kabirlerde/ziyaret yerlerinde/türbelerde İstanbul’un 1453 tarihindeki fethinde şehit düşenler metfundur. “İstanbul muhasarasına katıldıkları söylenen bu şahısların tarihi hüviyetleri pek bilinmemekte ve

3- II. Bayezit Türbesi

hayatları efsaneleşmiş bir şekilde anlatılmaktadır. Şehrin çeşitli mahalle ve semtlerinde rastlanan bu kabirlerin içinde en kalabalığı Şehzadebaşı'nda ufak bir hazire teşkil eden Onsekiz Sekbanlar haziresidir. Bugün mevcut veya ortadan kalkmış bu çeşit kabirlerin ve ufak türbelerin çoğunun, kitabeleri sonradan yapılmıştır.⁷ Çoğu kabir hüviyetindeki İstanbul'daki fetih şehitleri ve gazileri kabirlerinin/türbelerinin ilçelere/semtlere göre dağılımı bir tasnife göre şöyledir: Fatih (100 adet), Eminönü (78 adet), Eyüp (30 adet), Zeytinburnu (7 adet), Beyoğlu (14 adet), Beşiktaş (2 adet), Bakırköy (1 adet), Beykoz (4 adet), Sarıyer (2 adet), Çatalca (1 adet), Üsküdar (9 adet).⁸ Bazısı efsanevi, bazısı hayal ürünü, bazısı da gerçek kişilerin kabirleri olan bu 248 mekânın çoğunun mimarisinden, mimarlık tarihinde yaygın olarak kabul edilen türbe mimarisi açıklama biçimleriyle, bahsedebilmek neredeyse imkânsızdır.

⁷ Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006, s. 221.

⁸ Kırkçı ve Pur, *İstanbul Türbeleri Rehberi*, s. 95-122.

Evliya Türbeleri

Evliya türbeleri (şeyh, mutasavvıf, vb.) de sahabe ve fetih şehitleri türbeleri ile benzer bir biçimde açıklanabilir. Sayıları konusunda net bir rakam verilemeyecek olan bu türbelerin belli başlı olanlarına dikkat çekilebilir. “İstanbul’un manevi sultanları” olarak bilinen kişilerin Sahabe Eyüp Sultan Türbesi’nden sonra, kent mekânı ve/veya mimari özellikleri bakımından en meşhurları şunlardır: Ebu'l-Vefa, Aziz Mahmut Hüdayî, Sünbül Efendi, Merkez Efendi, Yahya Efendi, Şeyh Mustafa Devatî, Şeyh Zafir türbeleri.

Büyük evliyalardan kabul edilen Mustafa b. Ahmet ya da Ebu'l-Vefa Türbesi 1490/1491 tarihinde II. Bayezid tarafından inşa ettirilmiştir. Birçok kez onarım gören ve yeniden yapılan türbenin mimari biçiminden çok külliyesi ile birlikte, tıpkı Eyüp Sultan Türbesi gibi, kent mekânını kurucu rolü önemlidir. Üsküdar'da tekke ve bağlı yapılardan oluşan külliye içerisindeki Aziz Mahmut Hüdayî (d. 1551-ö. 1628) Türbesi (1620'lerin sonları) de benzer bir niteliktedir.

4- I. Selim (Yavuz Sultan Selim) Türbesi

Fatih-Kocamustafapaşa'daki Sünbül Efendi (d. 1452-ö. 1529) Türbesi'nin bugün görülen sekizgen, kubbeli ve kıvrım saçaklı hâli II. Mahmud döneminde, 1834-1835 yılında verilmiştir. Daha sonra Serasker Rıza Paşa'nın 1920 yılındaki tamirâtı ve ekleri türbeye bugünkü atipik görünümünü kazandırmıştır.⁹

9 M. Baha Tanman, "Sünbül Efendi Camii", *DBİst.A*, VII, 107.

Yenikapı dışında bulunan Merkez Efendi (d. 1463-ö. 1552) Külliyesi içerisindeki türbenin kent mekânı açısından üç dönemi dikkate değerdir. Merkez Efendi Külliyesi 1529'dan önce Merkez Efendi ve dervişleri tarafından inşa ettirilmiştir. Vefatının (1552) ardından şeyhin müridi olan Yavuz Sultan Selim'in kızı, Kanunî Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şah Sultan'ın Mimar Sinan'a külliye tamir ettirdiği ve türbeyi yaptırttığı

5- Kanunî Sultan Süleyman Türbesi

bilinir.¹⁰ II. Mahmud döneminde ise türbe bugünkü hâlini almıştır, duvar hizaları korunarak ampir üslubunda yeniden yapılmıştır (1836).¹¹

Beşiktaş'taki Yahya Efendi (d. 1456-ö. 1569/1570) Türbesi, ilk inşası Mimar Sinan tarafından yapılan tekke-tevhithane-medreseden oluşan külliyein içerisinde. Türbe II. Selim tarafından yaptırılmıştır. Çoğu sahabe, evliya ve mutasavvıf türbelerinde olduğu gibi II. Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir. Yahya Efendi Türbesi bundan sonra 1863'te Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan ve II. Abdülhamid tarafından tekrar tamir ettirilmiştir. XX. yüzyıl eklentileri ve müdahaleleri ile birlikte türbe, mimarisinden çok, kent mekân içerisindeki İstanbul Boğazı'na nazır ayrıcalıklı konumu ve oldukça geniş mezarlığı ve yeşil alanı ile dikkate değerdir.

¹⁰ Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2013, s. 397.

¹¹ M. Baha Tanman, "Merkez Efendi Külliyesi", *DBİst.A.*, V, 398-399.

Şeyh Mustafa Devatî (ö. 1659) Türbesi altı kenarlı/köşeli bir geometride, ahşap çatılı ve yığma taştan inşa edilmiştir. Pencere dizilerinin mimari tarzına bakıldığında, tahminen Geç Osmanlı döneminde yapıldığı söylenebilir.

Şazelî tarikatının İstanbul'daki en önemli şeyhlerinden olan Şeyh Muhammed Zafir Efendi'nin (d. 1828-ö. 1903) 1906'da yapılan türbesi klasik dönem ve sonrası İstanbul türbe mimarisinden ayrılan en sıra dışı ve tekil örneği temsil etmektedir. Türbe bizzat II. Abdülhamid tarafından İstanbul'da başka yapıları da bulunan devrin meşhur İtalyan mimar Raimondo d'Aronco'ya (d. 1857-ö. 1932) yaptırılmıştır. Batı Avrupa'da yaygınlık kazanmış olan art nouveau (yeni sanat) üslubunun İstanbul'daki en önemli yapılarından biridir.¹² Özellikle yağmur saçağı, pencere tercihleri ve köşe kuleleri ile cephe düzeni nevi şahsına münhasırdır.

¹² Afife Batur, "D'Aronco, Raimondo Tommaso", *DBİst.A.*, II, 551.

6- II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in Ayasofya Camii'nin bahçesindeki türbeleri

Sahabe, Ni'me'l-ceş (fethi şehitleri) ve evliya türbeleri arasında, mimarlık tarihi yazımı alışkanlıkları bağlamında, türbe mimarisine konu olabilecek yaklaşık 40 adet yapı bulunmaktadır. Ziyaret yeri bağlamında yaklaşık 300 civarında olan bu kabirler alternatif bir mimarlık tarihi yazımına ihtiyaç duymaktadır. Özellikle hemen hemen hepsinde II. Mahmud döneminin izleri bulunan bu türbelerin/kabirlerin siyasi, toplumsal anlatıları ve kent mekânının kuruluşunda ve gelişiminde oynadıkları roller müstakbel mimari anlatımın içerisinde kolaylıkla yer bulabilecek görünmektedir.

Hanedan ve Devlet Ricali Türbeleri

İstanbul türbe mimarisi dendiğinde konunun başat aktörleri şüphesiz Osmanlı hanedan türbeleri ve devlet

ricali türbeleri olmaktadır. Başka bir ifadeyle, İstanbul'un fethiyle birlikte yapımlarına başlanan ve başlı başına bir mimari geleneğin okunabileceği türbeler, padişahlar, şehzadeler, valide sultanlar, sadrazamlar, vezirler ve diğer devlet görevlilerinin türbeleridir. Yönetim katının bu yönelimi kent mekânında ölümden sonra da görünür olma isteğiyle bağlantılı olduğu gibi, meşruiyet zeminini bizzat kendi bedeninin gömülü olduğu dinsel bir mekânla pekiştirmek anlamına da gelebilir. Şüphesiz bu dünyevi mülahazaların temel motivasyonunu İslam'ın ölüme, kabire ve ahiret hayatına ilişkin öğretileri sağlamaktadır.

Hanedan Türbeleri

Hanedan türbeleri başlığı altında incelenecek türbeleri padişah, şehzade ve saray kadınları (valide ve hanım

7- II. Selim Türbesi'nin kubbesi

sultanlar) şeklinde alt kategorilere ayırmak mümkün gözükmemektedir. İstanbul türbe mimarisi denildiğinde en belirgin ve önemli örnekleri *padişah türbeleri* oluşturur. İstanbul'da müstakil olarak 14 padişah türbesi bulunur. Kronolojik yapım sırasıyla padişah türbeleri şunlardır: 1) II. Beyazıt (ö. 1512) Türbesi (1513); 2) I. Selim -Yavuz- (ö. 1520) Türbesi (1522); 3) I. Süleyman -Kanunî- (ö. 1566) Türbesi (1568); 4) II. Selim (ö. 1574) Türbesi (1576/1577); 5) III. Murat (ö. 1595) Türbesi (1599/1600); 6) III. Mehmet (ö. 1603) Türbesi (1608/09); 7) I. Ahmet (ö. 1617) Türbesi (1617); 8) I. Mustafa (ö. 1639) ve I. İbrahim (ö. 1648) Türbesi (1639'da Ayasofya'nın eski vaftizhanesi türbeye çevrilmiştir); 9) III. Mustafa (ö. 1774) ve III. Selim (ö. 1808) Türbesi (1763); 10) II. Mehmet -Fatih- (ö. 1481) Türbesi (1766/1767'de yeniden yapım); 11) I. Abdülhamit (ö. 1789) Türbesi (1789), 12) II. Mahmut (1839) Türbesi (1839/1840); 13) Abdülmecit (ö. 1861) Türbesi (1855); 14) V. Mehmet -Reşat- (ö. 1918) Türbesi (1914-1918). Padişah türbeleri söz konusu olduğunda bir padişah adına yapımına başlanan ve mimari niteliği buna göre değerlendirilebilecek olan,

1755 yılında inşa edilen Nuruosmaniye Türbesi'ni de zikretmek gerekir. Türbenin yapımına I. Mahmud adına başlanmış, yapım sırasında padişah vefat ettiği için Hatice Valide Sultan Türbesi'ne defnedilmiş, bu türbeye de III. Osman'ın annesi Şehsuvar Sultan defnedilmiştir. Türbe Nuruosmaniye Türbesi ya da Şehsuvar Sultan Türbesi adlarıyla bilinmektedir. Böylelikle İstanbul'da padişah adına yapılan türbelerin sayısı 15 olarak da verilebilir.

Toplam 36 Osmanlı padişahının 30'u İstanbul'da hükümlerini tamamlamış, buna mukabil toplamda 15 türbe yapısı padişahlar adına inşa edilmiştir. İnşa edildiği yüzyıllara göre bakıldığında padişah türbeleri yapımı ilginç bir seyir izlemektedir. Şöyle ki:

Sultan türbeleri için ağırlık XVI. yy'dadır ve 15 sultan türbesinden 5'i bu yüzyılda inşa edilmiştir. Oysa, 1617 tarihli olduğu varsayılabilir I. Ahmed Türbesi'nden sonra yaklaşık 130 yıl boyunca hiç sultan türbesi inşa edilmediği görülüyor. Adı geçen sultandan sonra kendi adına yapılmış bir türbede yatan ilk sultanın türbesini 1763'te yaptıran III. Mustafa olduğu düşünülürse, bu

8- II. Selim Türbesi

süre 146 yılı bulmaktadır. Ardından belirli bir hızlanma görülüp 80 yıldan az bir sürede iki sultan türbesi inşa edilir. Dönemin bitişini vurgulayan II. Mahmud Türbesi'nden sonra adeta simgesel bir son olan V. Mehmed Türbesi'ne dek sultan türbesi yapımının gerçek bir örneği yoktur. Siyasal sistem içinde sultanın ağırlığının nasıl bir değişim seyri izlediği konusunda bu kronoloji herhalde çok aydınlatıcıdır.¹³

Padişahların erkek çocuklarına ait *şehzade türbelerine* bakıldığında İstanbul'da şehzade ya da şehzadeler adıyla anılan 6 mekân bulunduğu görülür. Şehzade Camii haziresinde bulunan Şehzade Mehmed (1543/1544) ve Şehzade Mahmud (XVII. yüzyıl başı) için yapılan müstakil türbeler en önemlileridir. Özellikle bir Mimar Sinan eseri olarak Şehzade Türbesi'nin dış cephe tezeynatı Osmanlı mimarisinde eşsiz bir niteliği haizdir. Bunların yanında türbe mimarisine konu olabilen I. Selim Külliyesi haziresindeki Şehzadeler Türbesi (1522/1523)

ile Ayasofya haziresindeki Şehzadegân Türbesi (1580?, 1600?) diğer iki önemli yapıdır. Yahya Efendi haziresindeki Şehzade ve Kadınlar Türbesi diye bilinen türbe ile Eyüp Sultan Camii mihrabı yanında Bulak Mustafa Paşa'nın Türbesi'nin sol tarafında yer alan şehzade kabirleri de vardır. Bu son türbe kare tabanlı, etrafı açık baldaken tipi bir türbedir.

Şehzadeler Türbesi'nde Kanunî'nin şehzadeleri Murad (ö. 1521), Mahmud (ö. 1521), Abdullah (ö. 1526) metfundur. Şehzade Mehmet Türbesi'nde yine Kanunî'nin şehzadeleri Mehmed (ö. 1543) ve Cihangir (ö. 1553) metfundur. Şehzade Mahmut Türbesi'nde III. Mehmed'in oğlu Mahmud (ö. 1603) yatmaktadır. III. Murad'ın dört şehzadesinin kabri Ayasofya Şehzadegân Türbesi'ndedir. Yahya Efendi Mezarlığı'ndaki Şehzade ve Kadınlar Türbesi'nde metfun olanlar arasında ise Abdülmecid'in oğulları Kemaleddin (ö. 1905), Süleyman (ö. 1909), V. Murad'ın oğlu Selahaddin (ö. 1915) bulunmaktadır.

İstanbul'daki *valide ve hanım sultan türbeleri* sayısı 22'dir. Şu şekildedirler: 1) Selçuk Hatun Türbesi (1513); 2)

¹³ Tanyeli, "Türbeler", s. 311.

9- I. Ahmet Türbesi

Hançerli Sultan Türbesi (1533); 3) Hürrem Sultan Türbesi (1559); 4) Şah-ı Huban Hatun Türbesi¹⁴ (1575-1580?); 5) Fatıma Sultan Türbesi¹⁵ (1588/1589); 6) Hubbi (Hubba) Hatun Türbesi (1588/1589); 7) Ayşe Hanım Sultan Türbesi (1594/1595); 8) Hatice Sultan Türbesi¹⁶ (XVI. yüzyıl sonu,

14 “Dikdörtgen bir avlunun içinde yer alan mektep ve türbe Mimar Sinan’ın eseridir. Bâniyesi Şah-ı Huban Hatun, III. Murad’ın (1574-1595) eşlerindedir. Yapımın inşa tarihi kesin bilinmemekle birlikte mimari üslubundan dolayı 1575-1580 arasına tarihlenmektedir.” Emine Naza, “Şah-ı Huban Hatun Türbesi”, *DBİst.A*, VII, 127.

15 Fatıma Sultan’ın kimliği ve türbede metfun diğer kişinin konusunda iki görüş vardır. 1-I. Süleyman’ın (Kanunî) oğlu Şehzade Mehmed’in kızı Hüma Şah Sultan ile Ferhad Paşa’nın kızı Fatıma Sultan (Kitabe). Şehrizor Beylerbeyi Mustafa Paşazade Mehmed Bey (ö. 1586) ile evlidir ve diğer sandukada o metfundur. 2-Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa kızı Fatıma Sultan. Diğer kabir Fatıma Sultan’ın oğlu Mehmed Bey’e aittir. Sinan’ın tezkirelerinde “Türbe-i Duhterzâde-i Rüstem Paşa” olarak geçmektedir. Bkz. Aziz Doğanay, *Osmanlı Tezînatı: Klasik Devir Osmanlı Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, İstanbul 2009, s. 355.

16 “Kitabesi bulunmayan bu türbeyi Tahsin Öz, III. Murad’ın (1574-1595) kızı olduğunu söylediği Hatice Sultan’a mal etmektedir. Fakat Alderson dışında Osmanlı soyağacını

XVII. yüzyıl başı); 9) Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi (1663); 10) Gülnuş Emetullah Valide Sultan Türbesi (1708-1711); 11) Nuruosmaniye (Şehsuvar Sultan) Türbesi (1755); 12) Aynül-Hayat Türbesi (1760-1763, 1764?); 13) Gülbahar Hatun Türbesi (1766); 14) Mihrişah Valide Sultan Türbesi (1793-1796); 15) Şah Sultan Türbesi (1800/1801); 16) Nakşidil Valide Sultan Türbesi (1817/1818); 17) Adile Sultan Türbesi (1849); 18) Gülustu Valide Sultan Türbesi (yaklaşık 1861); 19) Pertevniyal Valide Sultan Türbesi (1871); 20) Nevfidan (Nef-i Fidan) Kadın Türbesi (XIX. yüzyıl); 21) Havatin Türbesi (XIX. yüzyıl); 22) Cedit Havatin Türbesi (XIX. yüzyıl).

veren yayımların hiçbirinde III. Murad’ın Hatice Sultan adıyla geçen bir kızının olmadığı görülmektedir. *Sicill-i Osmanî*’deki Hatice sultanlardan, I. Selim’in (Yavuz) kızı Hatice Sultan’ın, bir oğluyla iki kızının Şehzade Camii’nde gömülü oldukları öğrenilmektedir. Bu bilgiler ışığında, görünümü ve haziredeki diğer türbelerin durumu göz önüne alındığında, 16. yy’ın sonlarıyla 17. yy’ın ilk çeyreğine tarihlendirilebilen türbenin, Sultan Selim Camii haziresinde gömülü olan Hatice Sultan’ın çocuklarına ait olduğu bir varsayım olarak ileri sürülebilir.” Belgün Demirsar, “Hatice Sultan Türbesi”, *DBİst.A*, IV, 20.

10- II. Mahmud, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in medfun olduğu II. Mahmut Türbesi

XVI. yüzyılda 8, XVIII. yüzyılda 5 ve XIX. yüzyılda 8 saraylı kadın türbesi inşa edilmiştir. XVII. yüzyıl ise ilginç bir istatistik sunmaktadır. Bu yüzyılda sadece Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi inşa edilmiştir. Bir taraftan siyasi tarihin kadınların egemenliğinde geçtiği söylendiği bir yüzyılda yalnızca bir saraylı kadın türbesinin bulunması acaba nasıl açıklanabilir? Durum istatistiki olarak böyle olsa da, bu türbe aynı zamanda Osmanlı'nın en büyük türbesidir ve içerisinde Hatice Turhan Sultan'la beraber beş Osmanlı padişahı metfundur.

Devlet Ricali Türbeleri

Devlet ricali türbelerine (sadrazam, vezir, dinsel bürokratlar ve diğer devlet görevlileri) gelindiğinde en kalabalık ana grubu 86 türbe ile bu tür türbeler oluşturmaktadır. Hâliyle bu grubu biraz daha ayrıntılı ele almak gerekir.

İstanbul'un fethinden 1922 yılına kadar toplam 217 sadrazam görev yapmış, 292 defa sadrazam

11- Sultan Abdülmecit Türbesi

ataması yapılmıştır.¹⁷ Buna mukabil İstanbul'da mimari hususiyetleri bakımından dikkate değer *sadrazam türbeleri* 29 adettir.

Sadrazam türbelerinin sayısal-kronolojik dökümüyle şöyle: XV. yy'da 3, 1539-1660 arasında 15, 1661-1757 arasında hiçbir örnek yok, 1758-1762 arasında 2, 1763-1853 arasında yine hiç örnek yok, 1854-1912 arasında 8 adet. Bu bileşim, XV. ve erken XVI. yy'da yavaş bir statü yükselişi görüldüğünü, XVI. yy'ın ortalarından XVII. yy'ın ortalarına kadar tam bir doruk yaşandığını, XVII. yy'ın ortalarından XIX. yy'ın ortalarına dek ise, sadrazamlık kurumunun XVI. yy'daki saygınlık ve gücünden büyük fire verdiğini gösteriyor.¹⁸

Sadrazam türbelerini kronolojik olarak ve planimetri-örtü elemanı-duvar malzemesi şeklinde biçimsel özelliklerini belirterek sunmak sonraki değerlendirmelere bir giriş sağlayacaktır. Söz konusu 29 türbe şunlardır: 1) Rum Mehmet Paşa Türbesi (1471/1472;

¹⁷ http://tr.wikipedia.org/wiki/Osman%C4%B1_Sadrazamlar%C4%B1_listesi, 06.12.2013.

¹⁸ Tanyeli, "Türbeler", s. 311.

12- Şehzade Mehmet Türbesi

13- Şehzade Mehmet Türbesi

14- Hatice Turhan Sultan Türbesi

poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 2) Mahmut Paşa Türbesi (1473/1474; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 3) Davut Paşa Türbesi (1485; poligonal, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş); 4) Ayas Mehmet Paşa Türbesi (1539; kare, baldaken, kubbe örtülü, kesme taş, mermer); 5) Kara Ahmet Paşa Türbesi (1558/1559, 1565?; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 6) Rüstem Paşa Türbesi (1560/1561; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 7) Sokullu Mehmet Paşa Türbesi (1568/1569; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş, mermer); 8) Güzel Ahmet Paşa¹⁹ (Arnavut Ahmet Paşa) Türbesi (1580/1581; dikdörtgen, kubbe?, çatı? örtülü, kesme taş, tuğla [almaşık]); 9) Lala Mustafa Paşa Türbesi (1580; kare, baldaken, kubbe örtülü, kesme taş); 10) Cerrah Mehmet Paşa Türbesi (1593; poligonal, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş); 11) Ferhat Paşa Türbesi (1595; poligonal, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş); 12) Koca Sinan Paşa Türbesi (1595; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 13) Kuyucu Murat Paşa Türbesi (1606/1607-1609; dikdörtgen, revaklı, çatı (bugünkü) örtülü, kesme taş); 14) Siyavuş Paşa Türbesi (1602; poligonal, revaklı,

kubbe örtülü, kesme taş); 15) Bosnalı İbrahim Paşa Türbesi (1603; poligonal, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş); 16) Güzelce Ali Paşa Türbesi (1620/1621; kare, kubbe örtülü, Kârgir); 17) Bayram Paşa Türbesi (1634/1635; kare, eyvanlı, kubbe örtülü, kesme taş); 18) Köprülü Mehmet Paşa (1661?; poligonal, baldaken, kubbe?²⁰ örtülü, mermer); 19) Halil Paşa Türbesi ve yanındaki oğlu Mahmut Bey Türbesi²¹ (XVII. yüzyılın ilk çeyreği; kare, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş); 20) Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi (1734/1735; dikdörtgen, kubbe örtülü, kesme taş, tuğla [almaşık]); 21) Koca Mehmet Rağıp Paşa Türbesi (1762; poligonal, baldaken, tonoz örtülü, mermer);

19 Gülbin Gültekin, "Güzel Ahmed Paşa Türbesi", *DBİst.A*, III, 459.

20 "Divanyolu Caddesi üzerinde yer alan türbe dershane-mescit ile medrese odaları arasındadır. Vaktiyle caddenin bulunduğu yerde olduğu tahmin edilen türbe, yolun genişletilmesi esnasında kenara taşınmıştır. Bugünkü yerinde yeniden yapılan türbede 19. yy'ın zevkine uygun at nalı kemerler kullanılmıştır. İlk yapının ne şekilde olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bugünkü yapı sekizgen planlı, açık bir türbedir."

Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Köprülü Külliyesi", *DBİst.A*, V, 90.

21 "Türbenin sağında daha sonra türbeye bitişik olarak yapılan ikinci bir türbe daha vardır. Burası Halil Paşa'nın oğlu Mahmud Bey'in türbesi olup daha küçük ölçüdedir."

Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Halil Paşa Türbesi, Sebili ve Çeşmesi", *DBİst.A*, III, 513.

15- Hatice Turhan Sultan Türbesi

22) Hüsrev Paşa Türbesi²² (1855;²³ kare, kubbe örtülü, kârgir); 23) Mustafa Reşit Paşa Türbesi (1858; kare, kubbe örtülü, kesme taş, mermer); 24) Keçecizade Fuat Paşa Türbesi (1868/1869; poligonal, kubbe örtülü, mermer); 25) Zeynep-Kâmil (Zeynep Hanım ve Yusuf Kâmil Paşa) Türbesi (1886/1887; poligonal, kubbe örtülü, kesme taş); 26) Mahmut Nedim Paşa Türbesi (XIX. yüzyılın ikinci yarısı; kare, kubbe örtülü, mermer); 27) İbrahim Ethem Paşa Türbesi (1893?; kare, revaklı, kubbe örtülü, kesme taş);

22 “Kare planlı ve kubbeli olarak tasarlanan ve Hüsrev Paşa’ya ait tek bir ahşap sandukayı barındıran türbe doğu yönünde Adile Sultan Türbesi’ne, batı yönünde Mahmud Celaleddin Efendi Türbesi’ne bitişmekte, iki yandan birer pencere ile kuşatılmış olan girişi güney yönünde, tekke ile bağlantılı koridora açılmakta, Bostan İskelesi Sokağı üzerindeki kuzey cephesinde sıralanan 3 adet dikdörtgen açıklıklı pencere türbeyi aydınlatmaktadır.” M. Baha Tanman, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *DBİst.A.*, IV, 109.

23 “Sadrazam Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) tarafından yaptırılan külliye bünyesindeki kütüphane 1255/1859 tarihlidir. Tekkenin vakıf kaydı da 1274/1857 tarihini taşımaktadır. Türbenin ise paşanın sağlığında inşa ettirildiği tahmin edilebilir.” Tanman, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, s. 109.

28) Ahmet Cevat Paşa Türbesi²⁴ (1900; kare, kubbe örtülü, kesme taş); 29) Mahmut Şevket Paşa Türbesi²⁵ (1913; kare, baldaken, eyvanlı, kubbe örtülü, kesme taş, mermer).

Sadrazamlar dışında kalan *vezir ve diğer devlet görevlilerinin* türbelerinin sayısı, 6’sı *dinsel bürokrat* (şeyhülislam, kadı, müftü vb.) olmak üzere, yaklaşık 58’dir. Tıpkı sadrazam türbeleri gibi, dinsel bürokrat türbeleri dışında denebilir ki:

... Diğer bürokratlar açısından da benzer bir tablo ortaya çıkıyor: XVI. yy’ın başından XVII. yy’ın ortasına dek 37 türbe (29 adedi XVI. yy’da) yapılmışken, biri XVII. yy’ın

24 “Cevad Paşa’nın ölümünden kısa bir süre sonra karısı tarafından yaptırılmıştır. 1900’de Berlin’deki eğitiminden yeni dönmüş olan Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanıp gerçekleştirilen türbe, mimarın İstanbul’daki ilk taş yapıtlarındandır.” Yıldırım Yavuz, “Cevad Paşa Türbesi”, *DBİst.A.*, II, 419.

25 “Ordu komutanı olarak İstanbul’daki ayaklanmayı bastırduğu için halk arasında hürriyet kahramanı olarak tanınan Mahmud Şevket Paşa’nın Âbide-i Hürriyet yakınında yapılacak bir türbeye gömülmesi hükümetçe kararlaştırılmış, ölümünden hemen sonra Evkaf Nezareti Başmimarı Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan türbenin yapımı aynı yılın sonlarına doğru tamamlanmıştır.” Yıldırım Yavuz, “Mahmud Şevket Paşa Türbesi”, *DBİst.A.*, V, 272-275.

16- Hürrem Sultan Türbesi

son çeyreğinde, diğeri de XVIII. yy'ın ortasında olmak üzere sadece 2 adet büyük bürokrat türbesi yapılmıştır. Ardından XVIII. yy'ın ortalarından başlayarak, 1910'lara dek 8 türbe daha inşa edilecektir. Bürokratik kadroların sürekli genişlediği yüzyıllarda bu grubun türbe yapım etkinliğinin tam anlamıyla duruşu, bir yandan saygınlık kaybına, öte yandan da bu grubun elindeki kaynakların önceki dönemlere göre oransal olarak düşüşüne bağlanmalıdır.²⁶

BAZI MİMARİ HUSUSİYETLER VE MÜLAHAZALAR

Mimarlık ve sanat tarihi literatüründe en sık karşılaşılan türbe sınıflamaları planimetrik özellikleri (kenar sayısı), malzeme ve yapım teknikleri, süsleme programı vb. gibi unsurlara bakılarak üslup özelliklerinin belirlendiği sınıflamalardır. Plan özellikleri bakımından kenar sayılarına göre olan tasniflerde, kare tabanlı,

²⁶ Tanyeli, "Türbeler", s. 311.

17- Şehsuvar Valide Sultan Türbesi

çokgen (poligonal), silindirik gibi üç temel kategori gözlenmektedir. Bu tasnif alt kategoriler hâlinde kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen ve bunların iç-dış kenarları farklı olanları şeklinde biteviye çoğaltılmaktadır. Üslup özellikleri kabaca şu şekilde üç döneme ayrılmakta, yorumlar bunlar üzerinden yapılmaktadır: Erken dönem türbeleri, klasik dönem türbeleri, Batı tesiri altındaki devir türbeleri.²⁷ Bu tasnifler çok genel anlamda bir bilgi verse ve yeri geldiğinde anlamlı açıklama çerçeveleri

²⁷ Ayrıntılı bir sanat tarihi örnek tasnifini Hakkı Önkal yapmıştır. A) Erken devir Osmanlı hanedan türbeleri (1. Kübik gövdeliler, 2. Poligonal gövdeliler, 3. Açık türbeler); B) Klasik devir Osmanlı hanedan türbeleri (1. Kübik gövdeliler, 2. Poligonal gövdeliler, 2.1. Altı kenarlılar, 2.2. Sekiz kenarlılar, 2.2.1. Dış ve iç kenar sayısı eşit olanlar, 2.2.2. İç kenar sayısı sekizden fazla olanlar, 2.2.3. Dışta sekizgen içte haçvari planlı olanlar, 2.2.4. Dışta sekizgen içte galerili olanlar, 3. Açık türbeler, 4. Münferid planlılar); C) Batı tesiri altındaki devir Osmanlı hanedan türbeleri (1. Köşeleri yuvarlatılmış kübik gövdeliler, 2. Poligonal gövdeliler, 2.1. Sekiz kenarlılar, 2.2. On kenarlılar, 3. Dilimli gövdeliler, 4. Silindirik gövdeliler); D) Son devir Osmanlı hanedan türbeleri (Ayrıntılı için bkz. Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992).

18- Nakşidil Valide Sultan Türbesi

üretebilse de çoğu zaman indirgemelerle ve açıklama çerçevesi olarak yetersizliklerle malumdür. Sözelimi, genel bir fikir vermesi bakımından Doğan Pur, İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'ne bağlı 120 türbeyi bazı özelliklerine göre şöyle tasnif etmiştir: 1) Üstü ve etrafı kapalı (105 adet), 2) Üstü kapalı etrafı açık (9 adet), 3) Şebeke/Parmaklık (2 adet), 4) Üstü açık harap türbe (1 adet), 5) Hazire-Mezarlık (1 adet), 6) Hazire içinde (2 adet).²⁸ Yeri geldiğinde yukarıda kısmen zikredilen sınıflamaları içeren ya da onlardan tamamen bağımsız olarak, hanedan ve rical türbeleri bağlamında bazı mimari mülahazalarda bulunmak, meseleyi anlamlandırabilmek açısından önemli gözükmektedir.

XV. yüzyıl türbeleri söz konusu olduğunda 1453'ten 1500'e kadar karşımıza 10'a yakın türbe çıkmaktadır. Bunlar arasından üç sadrazam türbesi, bir sahabe, bir evliya bir de şeyhülislam türbesi önemlidir.

²⁸ Pur, "İstanbul Türbeler Müzesi Müdürlüğü'ne Bağlı Bulunan İstanbul'daki Türbelerin Listesi".

İstanbul'un ilk türbesi ve deyim yerindeyse gelenek kurucu türbesi olan Eyüp Sultan Türbesi'nden (1458) ve Şeyh Ebu'l-Vefa Türbesi'nden (1490/1491) yukarıda bahsedilmişti. Denilebilir ki, İstanbul'un XV. yüzyıl İstanbul türbelerinin en müşahhas ve kıymeti haiz örnekleri üç sadrazamın türbeleri yani Rum Mehmet Paşa (ö. 1471) Türbesi (1471/1472), Mahmut Paşa (ö. 1474) Türbesi (1473/1474), Davut Paşa (ö. 1498?) Türbesi'dir (1485). Bu üç türbe de çokgen (poligonal) planlı, kubbe örtülü ve kesme taştan inşa edilmiştir. Özellikle XVII. yüzyılın başından itibaren azımsanmayacak miktarda kare tabanlı türbe görülse ve sonraki yüzyıllarda çokgen türbelerle neredeyse eşitlense bile; XV. yüzyıl sadrazam türbelerinin bu biçimsel tercihleri (çokgen-kubbe-kesme taş) İstanbul türbe mimarisinin arketipi ya da mottosu gibidir.

XVI. yüzyıl türbe mimarisini Mimar Sinan üzerinden konuşmak anlamlıdır. Müstakil bir türbe yapısı olarak Beşiktaş'taki Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi (1541/1542) Mimar Sinan'ın ilk eserleri arasındadır.

19- Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi

Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nden (1538/1539-1540) sonraki mimari eseri bu türbedir. Bu bakımdan Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, Sinan'ın tevarüs ettiği mimarının ilk yorum ve uygulamalarındandır. Sinan'ın bu küçük yapıdaki cephe düzeni tercihi Turgut Cansever'in ifadesiyle Sinan'ın yeni terkinin başlangıcıdır:

Beşiktaş'taki Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, her yüzünde iki pencere bulunan, olabildiğince güçlü, ufki bir profille sonlanan gövde ve bu gövdenin üzerindeki sağır kasmağa oturan sivri bir kubbeden oluşur. Sinan, türbenin cephelerinde birbirine yakın, eş profillerle çevrelenen alt ve üst pencereleri bir arada bütünlük oluşturarak duvar sathını adeta yok edecek şekilde düzenlemiştir.

20- Rüstem Paşa Türbesi

Pencerelerin immateriel duvar sathları içinde yer aldığı Edirne Bayezid ve İstanbul Sultan Selim camilerine hakim olan, XV. asır başlarında zirvesine ulaşmış ve olabildiğince saf olmak şeklinde tezahür eden, mimarî unsurların geniş, düz, immateriel sathlar üzerinde şekillenmesini sağlayarak, tarafsız ifadeleriyle insanda saygı ve güzellik duygusu uyandırmayı hedefleyen yaklaşımdan farklı olan bu cephe tasarımı, Sinan'ın Selimiye'ye kadar uzanan mimarisinde tercih ettiği üslubun başlangıcı olmuştur. Edirne Bayezid Camii'nin son cemaat yeri alt pencereleri, narin, ince-uzun yapıdaki keskinlik ifadesi taşıyan profillerle çevrili olup pencere çevresinin seviyesi duvar seviyesinden az farkla içeridedir. Seviye farkının küçüklüğü, hissedilir ölçüde gerilimli bir güç ifadesi oluştururken, üst pencereler, alt pencerelerin aksı üzerinde, bir sadelik ifadesi içinde, yukarıya, sonsuza uzanan armudî kemer biçimleriyle yaygın duvar sathı içinde bağımsız tezyinî unsurlar olarak yer alırlar. Armudî kemerin oluşturduğu yanlara doğru şişkin, göğü yükselirken iki yandan birbirine yaslanıp kavuşarak keskin bir bitişle tamamlanan üst pencere boşluğunun tezyinî immateriel yapısı, her iki pencereye de özel bir kimlik kazandırır.²⁹

²⁹ Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, İstanbul 2005, s. 117.

21- Ferhat Paşa (önde) ve Sokollu Mehmet Paşa Türbesi (sağda)

Özellikle Sinan'ın Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi'nden sonra, vefat edene kadar yaklaşık 50 yıl boyunca inşa ettiği türbelerde Cansever'in bahsettiği cephe düzenindeki arayışları ve tercihleri, titiz bir araştırmaya değer önemli bir konudur. Özellikle Sinan'ın yaptığı Siyavuş Paşa ve Zal Mahmut Paşa türbeleri karşılaştırma yapmak için benzer ama bir o kadar da farklı yorum imkânı sunarlar.

Mimar Sinan'ın mimarbaşılık döneminden başlayıp Davud Ağa döneminde de devam eden ve daha sonra tekrarlanmayan bir mimari tercih olarak çift çeperli kubbeli türbeler, İstanbul türbe mimarisinde en önemli ve izaha muhtaç meselelerin başında gelmektedir. Bu anlamda, açık-kapalı olma durumu, kenar sayısı vb. duruma göre çeşitli sınıflandırmalara tâbi olmuş olan İstanbul türbelerinden; "çift çeperli eklemleme"³⁰ tipolojisi olarak adlandırılan türbeler üzerinde durmakta yarar vardır. Çift çeperli eklemleme şöyle tarif edilebilir: Türbenin iç ve dış olmak üzere iç içe iki ayrı planı, strüktürel kurgusu ve

örtü sistemi vardır; örtü sistemi, çift kubbeden oluşur; içeriden bakıldığında basık dışarıdan bakıldığında ise daha yüksek kubbeler söz konusudur. Osmanlı türbe mimarisinin belki de en ilginç tipolojik grubunu bu yapılar oluşturmaktadır ve bu, Osmanlı mimarisinde karşılaşılan yeni bir durumdur. Kabaca kırk yıl içinde yapılan yedi türbe bu sistemle inşa edilmiştir: Kanunî Türbesi (1568), II. Selim Türbesi (1577), Zal Mahmut Paşa Türbesi (1577), Kılıç Ali Paşa Türbesi (1580/1581, kaynak: A. Kuran; ya da 1586/1587, kaynak: Kitabe), Şehzadeler Türbesi (1580 ya da 1599'dan önce), III. Murat Türbesi (1599/1600), III. Mehmet Türbesi (1608/1609).³¹

³⁰ Uğur Tanyeli, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TAÇ Vakfı Yıllığı I*, İstanbul 1991, s. 83-96; Uğur Tanyeli, "Klasik Osmanlı Dünyasında Değişim, Yenilik ve 'Eskilik' Üretimi", *Afife Batur'a Armağan: Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, ed. A. Ağır, D. Mazlum ve G. Cephaneçigil, İstanbul 2005, s. 25-35.

³¹ Osmanlı mimarlığındaki bu "çift örtü sistemi", söz konusu türbelerde olduğu gibi, sadece iç içe iki kubbe biçiminde değildir. Çift örtü sisteminin farklı yapılarıdaki, farklı uygulamaları bilinir. Bu uygulamalar dörde ayrılmıştır. Tasnif ve İstanbul'daki bazı uygulamaları şöyledir: 1) Kubbe üzerinde kubbe (Şehzade Camii'nin köşe kubbeleri, Süleymaniye Camii'nin yan sahnin örtü sistemleri, Kara Ahmet Paşa Türbesi ve yukarıdaki türbeler); 2) Tonoz üzerinde kubbe (Rüstem Paşa Camii'nin yan sahnelerinde), 3) Mukarnas üzerinde kubbe (Sultan Ahmed Camii'nde), 4) Sahte kubbe (Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nin yan sahninde) (Ayrıntılı bilgiler için bkz. Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras*, ed. N. Akın, A. Batur –ve S. Batur, İstanbul 1999, s. 106-111).

22- Piyale Paşa Türbesi

XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere bütün XVII. yüzyıl boyunca devam edecek olan bir yapı yaptırma alışkanlığı belirlemektedir. “Türbeli medrese” olarak da anılan, caminin yer almadığı ve banilerinin devlet ricali olduğu küçük külliyelerin ilk örneği Eyüp’teki Eyüp İsmihan Sultan-Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi’dir³² (1568/1569, 1573). Sokollu Mehmet Paşa Türbesi (1568/1569) yer seçimi ve mimari nitelikleri bağlamında külliyenin en hâkim konumunda yer almaktadır. Bu yüzyıllarda içerisinde cami olan rical külliyelerinin son örneğini ise Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi (1593-1594) oluşturmaktadır. Eyüp’teki örneğin içerik bakımından bir nevi “prototip” olduğu türbeli medreseyi sırasıyla Gazanfer Ağa Külliyesi (1593-1596), Koca Sinan Paşa Külliyesi (1593-1594), Hadım Hasan Paşa Külliyesi (1595), Kuyucu Murat Paşa Külliyesi (1606/1607-1609), Ekmekçizade Ahmet Paşa Külliyesi (1606-1618’den önce), Haseki Bayrampaşa Külliyesi (1635), Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi (1660/1661), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1681-1691) ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (1695-1702) izlemektedir. Yakıştırılan isimlerinden de anlaşılacağı

³² “Türbeli medrese”lerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bu bölümdeki şu makaleye bkz. Halil İbrahim Düzenli, “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi”.

gibi türbe bu tip külliyelerin başat mimari elemanıdır. Bu noktada rical açısından türbe yapılarının ölümden sonra görünür olma isteğinin en belirgin aracı hâline gelmiş olduğu söylenebilir. Çoğu Divanyolu’nda bulunan bu türbeler ve hazireleri ile ilgili bir yorum şöyledir:

Medrese-türbe kombinasyonu, paşaların XVI. yüzyıl sonundan XVIII. yüzyılın ortasına kadar yaptıkları bağışların yeni gelişen tipik formuydu ve Divanyolu’na belirli bir karakter verdi. Türbeler, paşa aileleri ile yakın çevrelerinin mezarlıklarıyla kuşatılmıştı ve kimi zaman bunlara sebil ve çeşmeler de eşlik ediyordu. Bazı önemli vezir ailelerinin eksenin merkezi kısmındaki hakimiyetleri ve temsilci statülerini mimari vasıtasıyla koruma yetenekleri etkileyicidir. Köprülü, Çorlulu, Merzifonlu ya da Amcazadeler’in türbe ve hazireleri olmaksızın, Divanyolu mimari ve mekansal bakımdan ulaştığı konuma gelemezdi. Bir veziriazamın rütbesi indirilebilir (neredeyse hepsinin başına gelebilir), hatta boynu vurulabilir (birçoğunun başına geldi), konak ve yalılarına el konulabilirdi. Yine de türbesi ve oğullarının, ailesinin, yakınlarının mezarları hep olduğu yerde kalacak ve kent dekorunu belirleyecekti.³³

³³ Maurice Cerasi, *Divanyolu*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006, s. 71.

Dıştan onaltıgen içten sekizgen planlı, sivri kubbeli büyük bir yapı olan, dış tezyinatı bakımından önemli Divanyolu'ndaki Koca Sinan Paşa Türbesi (1595); Bozdoğan Kemerinin hemen yanında yer alan, medrese duvarına bitişik onikigen planlı, kasnaksız kubbeli bir türbe olan Gazanfer Ağa Türbesi (1596); Divanyolu'nda külliye köşe noktasında yer alan kare tabanlı, sebül ile birleşmiş, çift sıra pencere ve kubbeli, nispeten küçük bir yapı olan Kuyucu Murat Paşa Türbesi (1606/1607-1609); yine Divanyolu'nda kare tabanlı kubbeli, kesme taştan inşa edilmiş olan Ekmekçizade Ahmet Paşa Türbesi (1606-1618) XVI. yüzyıl sonu, XVII. yüzyıl başının medreseli, dikkate değer türbeleridir. Bayram Paşa Türbesi (1634/1635) ise zaten külliye içeriği ve niteliği olarak diğerlerinden ayrılan yapı topluluğunun içinde külliye genel yerleşim planındaki sebül ile bitişik köşe medreseye göre 45 derecelik açılı konumu, kubbeli ve dört köşede yarım köşe kubbeleri, üç eyvanlı ve giriş revaklı kare tabanlı planı ve de muntazam cephe düzeniyle farklı bir örnektir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar'da, Aziz Mahmut Hüdayî Tekkesi yakınında, kare tabanlı ve kubbeli olarak kesme taştan inşa edilen Halil Paşa (ö. 1630) Türbesi, âdetâ bir türbe kompleksi gibidir. Eğimli bir arazide kot farkından kaynaklı olarak alt katında bir çeşme ve sebül bulunur. Birinci türbeden daha sonra yapıya bitişik olarak sağ tarafına Halil Paşa'nın oğlu Mahmud Bey'in metfun olduğu aynı üslupta ikinci bir türbe yapılmıştır. Giriş revakı, muntazam bir şekilde düzenlenmiş iki sıra pencere cepheleri ve sekizgen kasnağa oturan tromplu kubbesi ile bu "türbe kompleksi" diğer türbelere kıyasla atipik bir örnektir.³⁴

XVII. yüzyıl türbeleri ile ilgili şu yorum meseleyi biçimsel açıdan özetlemektedir:

Biçim açısından ele alındığında, türbelerde çok çeşitlilik olduğu gözlenmektedir: 4, 6, 8, 12, 16gen plan düzeni üzerine kurulan prizmatik altyapılarda, köşe sütunları, iki ya da üç katlı pencere düzenleri, mermer kaplama, taş işçiliği önemlidir. Planimetrik kuruluş zaman içindeki değişimi şöyledir: XVI. yüzyıl sonu, XVII. yüzyıl başında alt yapısı altı ve daha fazla olan türbeler revaçtadır ...bu türbelerde iç ve dışta eş ya da farklı sayıda kenarlı olma gibi ilgi çekici düzenlemeler vardır. İç koridorlu türbe geleneğinin son iki örneği III. Murad ve III. Mehmed türbeleri de bu dönemin ürünleridir. 1610'lardan başlayarak, XVII. yüzyıl boyunca daha çok dört kenarlı türbeler yapılmıştır: Kuyucu Murat Paşa, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa, Halil

23- Kılıç Ali Paşa Türbesi

Paşa, Nakkaş Hasan Paşa, Güzelce Ali Paşa türbeleri gibi kare plandan geliştirilen eyvanlı düzenlemeler de bu dönem için karakteristik kabul edilebilir. Sultan Ahmet ve Turhan Valide Sultan türbelerinde tek yönde olan eyvan, Destarî Mustafa Paşa Türbesi'nde iki yönde, Bayram Paşa Türbesi'nde ise üç yönde uygulanmıştır. Tek ve üç yönlü eyvanlı mekanların aynı dönemin köşk yapılarında da kullanılması dikkate değer bir benzerliktir. XVII. yüzyıldan önce geçerli olan şemalara bağlı olan sınırlı sayıda örnekler iki grupta toplanabilir. Sekizgen planlı altyapı uygulamasına tek örnek I. İbrahim'in gözdelerinden Şekerpare Hatun için Eyüp'te yapılan türbedir. Yüzyıl başında Şehzade Mahmut ve ikinci yarısında Köprülü Mehmet Paşa ve Edirne'de II.

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. Çobanoğlu, "Halil Paşa Türbesi", s. 513.

24- Bosnalı İbrahim Paşa Türbesi

Ahmet'in şehzadeleri için yapılan açık türbeler, bu türün günümüze ulaşan örnekleridir.³⁵

XVII. yüzyılda karşımıza iki türbe daha çıkmaktadır ki, bunlar azametleri/büyüklikleri ile bir türbe yapısı olmaktan çok öte anlamlar ifade etmektedir. Bu iki yapı Sultanahmet'te I. Ahmet Türbesi (1619) ve Eminönü'nde Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi (1663)'dir. İki türbe de âdeta ortalama bir cami büyüklüğündedir. I. Ahmet Türbesi'nde 36 sanduka, Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi'nde 44 sanduka bulunmaktadır. İki türbede toplam 8 Osmanlı padişahı metfundur. I. Ahmet Türbesi'nde I. Ahmed'den başka II. Osman ve IV. Murad; diğerinde ise IV. Mehmet, III. Osman, II. Mustafa, III. Ahmed ve I. Mahmud'un mezarı vardır. Her iki türbe de XVII. yüzyılın iki büyük külliyesinin mimari bileşenleridir. Yine her ikisi de kare tabanlı ve giriş revaklı olarak mermerden inşa edilmiştir

Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi'nin kubbe çapı 15 m'den büyüktür ve bu özelliğiyle en büyük hanedan türbesidir. Kare tabanlı ana hacme ek olarak 5,57x3.02 m ölçülerinde ikinci bir kapalı mekânı vardır ve bir giriş revakı bulunmaktadır.³⁶ Ana kubbeli mekânı 14,77x14.78 m ölçülerinde olan I. Ahmet Türbesi'nin diğer plan özellikleri de Valide Sultan Türbesi'yle hemen hemen aynıdır. Her iki türbenin duvarlarında üç sıra pencere dizisi görülmektedir. Fakat bu pencerelerin sayısı, dizilimi ve boyutları farklılık göstermektedir. I. Ahmet Türbesi'nin orta sıradaki pencereleri oldukça büyüktür ve her üç sıradaki pencereler birbirlerine göre asimetrik yerleştirilmişlerdir. Özetle, iki türbe arasındaki en önemli fark cephe düzenlerindedir. Kendilerinden önceki diğer hanedan türbelerinden ise kare tabanlı büyük boyutlarıyla ve cephe düzenleriyle ayrışır.³⁷

³⁵ Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimariğinde Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul 1975, s. 256-257.

³⁶ Doğan Kuban, "Yeni Cami Külliyesi", *DBİst.A*, VII, 467.

³⁷ Karşılaştırma için bkz. Nayır, *Osmanlı Mimariğinde Sultan Ahmed Külliyesi*, s. 86-87, 159-160.

XVIII. yüzyılla birlikte tartışmalı bir başlık olsa da “Batılı üslupların etkili olduğu türbeler”den bahsedilir. Nuruosmaniye -Şehsuvar Sultan- Türbesi’nden (1755) Sultan V. Mehmet Reşat Türbesi’ne (1913/1914-1918) uzanan yaklaşık 160 yıllık süreçte inşa edilen belli başlı 20 türbe bu anlamda zikredilebilir. XVIII. yüzyılla birlikte türbe mimarisinin şekillenmesinde mimarların biçimsel tercihlerinin daha etkili olmaya başladığı söylenebilir. Bu anlamda bilinebilen mimarlarıyla birlikte XVIII-XIX ve XX. yüzyıl İstanbul türbeleri kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: 1) Nuruosmaniye -Şehsuvar Sultan- Türbesi (1755, Mimar Mustafa Ağa-Simon Kalfa); 2) Sultan III. Mustafa ve III. Selim Türbesi (1763, Başmimar Mehmed Tahir Ağa); 3) Aynü’l-Hayat Kadın Türbesi (1764?); 4) Fatih Sultan Mehmet Türbesi (1766/1767, Başmimar Mehmed Tahir Ağa); 5) Sultan I. Abdülhamit Türbesi (1780, Başmimar Mehmed Tahir Ağa); 6) Mihrişah Valide Sultan Türbesi (1793-1796, Başmimar Mehmed Arif Ağa); 7) Şah Sultan Türbesi (1800/1801, Mimar İbrahim Kâmil Ağa); 8) Nakşidil Valide Sultan Türbesi (1817/1818); 9) Sultan II. Mahmut Türbesi (1839/1840, Garabed Balyan); 10) Hüsrev Mehmet Paşa Türbesi (1839?); 11) Prens Sabahattin-Halil Rıfat Paşa Türbesi (1800ler?); 12) Adile Sultan (1849); 13) Sultan Abdülmecit Türbesi (1855, Garabed Balyan); 14) Mustafa Reşit Paşa Türbesi (1858, Gaspare Fossati); 15) Gülustu Valide Sultan Türbesi (?); 16) Keçecizade Fuat Paşa Türbesi (1868/1869?); 17) Mahmut Nedim Paşa Türbesi (1883?); 18) Gazi Osman Paşa (1900, Mimar Kemaleddin Bey); 19) Şeyh Zafir Türbesi (1905/1906, Raimondo d’Aronco); 20) Sultan V. Mehmet Reşat Türbesi (1914-1918, Mimar Kemaleddin Bey).

Yukarıdaki 20 türbe ve 160 yıllık süreçte yapılmış diğer türbeler literatürde çeşitli üsluplarla ifade edilmekte, bazen birkaç üslup birlikte zikredilmektedir. Barok, neoklasik, ampir, oryantalist, art nouveau, millî mimari bunlardandır. Bu tür çok çeşitli üsluplar ve seçmecilikler şeklindeki sızdırmaz kategoriler türbe mimarisini tanımlamakta yetersizdir.³⁸ Diğer taraftan, bazı örneklemeler yapılacak olursa, kavramların yaygın kullanımlarıyla, Nuruosmaniye ve Nakşidil Valide Sultan türbelerinde barok üslubun, II. Mahmut ve Abdülmecit türbelerinde ampir üslubunun, Keçecizade Fuat Paşa Türbesi’nde oryantalist üslubun, Şeyh Zafir Türbesi’nde art nouveau üslubunun, Gazi Osman Paşa ve V. Mehmet Reşat

türbelerinde millî mimari ya da neoklasik seçmeci tarzın izlerini baskın olarak görmek mümkündür. Fakat, XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte İstanbul türbe mimarisinde bir üslup bütünlüğü aramak nafiledir. Kesin olan şudur ki, Nuruosmaniye Türbesi bir başlangıç kabul edilirse, bundan sonraki türbeler XV-XVI ve XVII. yüzyıllardaki biçim tercihlerinden farklıdır ve Batı Avrupa’da yaygın olan biçimsel tercihlerle daha yakından ilişkilidir.

Yukarıda bazılarına değinilen İstanbul türbelerine toplu olarak bakıldığında, kent içindeki dağılımları dikkat çekmektedir. Elde bulunan bir istatistiğe göre İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü’ne bağlı 120 türbenin ilçelere göre dağılımı şu şekildedir: Fatih’te 70 (34’ü bugün idari olarak Fatih’e katılmış olan Eminönü’nde olmak üzere), Eyüp’te 27, Üsküdar’da 11, Beyoğlu’nda 6, Beşiktaş’ta 3, Zeytinburnu’nda 2 ve Beykoz’da 1.³⁹ Bu istatistik 120 türbe ile sınırlı olsa da bu yazıya konu olan yaklaşık 180 civarı türbe dağıtıldığında oranlar değişmeyecektir. Türbe yapıları bakımından Fatih, Yavuz Sultan Selim, Beyazıt, Şehzade külliyeleri ve Ayasofya bahçesi en fazla türbeyi barındıran mekânlardır. Ayrıca Fatih’te Divanyolu, Eyüp’te “Cülus yolu” olarak bilinen akslar İstanbul türbelerinin görsel olarak gündelik yaşama dâhil oldukları kent mekânları olarak belirmektedir.

³⁸ Söz konusu 20 türbe hakkında ayrıntılı bilgiler ve yorumlar için bkz. Ali Ziyrek, “Batı Mimari Üsluplarının Osmanlı Türbe Mimarisine Yansması: 1755-1914”, yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2004.

³⁹ Pur, “İstanbul Türbeler Müzesi Müdürlüğü’ne Bağlı Bulunan İstanbul’daki Türbelerin Listesi”.